

УДК 281.96

О. В. Іщук,*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри релігієзнавства Національного університету «Острозька академія»*

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ДУХОВНОЇ ЕЛІТИ У ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО АВТОКЕФАЛЬНОГО РУХУ

Стаття присвячена аналізу місця та ролі політичної та церковної еліти в релігійному житті України, її впливу на трансформації автокефального руху. Постійне зростання релігійного й політичного чинників у сучасному суспільстві ставить нові завдання перед релігієзнавством в осмисленні цих нових явищ та процесів.

Ключові слова: еліта, відродження, незалежність, автокефалія.

THE ROLE OF POLITICAL AND SPIRITUAL ELITE IN THE REVIVAL OF THE AUTOCEPHALOUS UKRAINIAN MOVEMENT

The article is devoted to analysis of the place and role of political and church elite in the religious life of Ukraine and its impact on the transformation of the autocephalous movement. Permanent growth of religious and political factors in modern society places new challenges for Religious Science to study these new phenomena and processes.

Keywords: elite, rebirth, independence and autocephaly.

Протягом останніх двох десятиліть ми є свідками посилення ролі релігії на пострадянському просторі, зокрема, зростання її впливу на українське суспільство. Політичні події, які відбулися за період незалежності, дають можливість констатувати, що політика і релігія як особливі соціальні феномени все органічніше вплітаються в суспільне життя. Характерним явищем є розгортання процесу десекуляризації у політичній сфері, посилення участі церковнослужителів в соціально-економічному житті країни, а також зміцнення взаємозв'язків між світською і церковною елітами. Варто зазначити, що вплив держави, в свою чергу, є одним з вирішальних факторів у розвитку адміністративної структури церковної організації. Метою даного дослідження є з'ясувати залежність процесу розвитку українського автокефального

руху та утворення помісної православної церкви від внутрішньо-церковних, релігійно-суспільних та політичних факторів.

Аналізу проблеми співіснування релігії й держави та прогнозуванню наслідків цього явища присвячені роботи Єленського В. [1–2], Здіорука С. [4–5], Колодного А. [5], Никитина [8], Кудояр О. [7], Атаманюк З. [1], Колота С. [7], Нелюбов Р. [10] та російського аналітика Шведова В. [10].

Україна упродовж останніх двадцяти років активно розбудовує свою державність. Значна роль у процесі національно-церковного відродження належить політичній еліті, так само як і релігійній еліті у формуванні ставлення віруючих та їх об'єднань до держави. Влада в кожній країні, незалежно від характеру політичного ладу, здійснюється певною групою людей – елітою. Еліта (від французького «elite» — найкраще, вибране) – невід'ємна частина соціуму, вибрані, найкращі, панівна верства. Верстви, групи людей, які мають такі особливі людські і професійні якості, що виділяють їх з оточення, роблять обраними, що дає їм право володарювати. Термін «еліта» не знаходить одностайності у наукових дослідженнях. Науковці погоджуються лише з необхідністю існування еліти для суспільства [2, с. 99]. Розрізняють політичну, економічну, адміністративну, військову, духовну, бізнесову та ін. еліту.

Всередині країни, еліта покликана виконувати роль консолідатора нації в політичному, регіональному, мовно-культурному, духовному аспектах. За елітою, звичайно, залишається функція керівництва державою (а при її відсутності функція керівника боротьби народу за свою державність). Коли ми визначаємо приналежність певних осіб до кола еліти, важливо розуміти, що сама адміністративна, службова, наукова чи інша посада ще не є гарантом приналежності особи, що її посідає, до еліти. Для цього «суспільного інтелекту» характерна новаторська роль у своїй галузі, авторитет і популярність, визнаний неформальний статус лідера.

Український філософ В'ячеслав Липинський, розвиваючи теорію еліт, зазначав, що «керівництво в перетворенні пасивного національно несвідомого колективу в організовану, самосвідому націю виконує скрізь і завжди певна активна меншість, яка завдяки своїй матеріальній, моральній та інтелектуальній силі очолює націю і творить динамічні – матеріальні й духовні – громадські цінності, які згодом переймаються і присвоюються пасивною більшістю, об'єднуючи її в один суцільний національний організм» [10, с. 157].

Особливо цінною якістю для «обраних» є їх відкритість, спрямованість їх діяльності на максимальний суспільний результат (навіть офіруючи своїми особистими інтересами). Без еліти народ, нація втрачає своє майбутнє, досить швидко асимілює, деградує, вкорінюється синдром меншовартості, підпорядкованості більш сильному народу, етносу. Знаючи це, завойовники всіх часів намагалися в першу чергу знищити «обраних», тобто верхівку, провідників, еліту нації, що є обов'язковою умовою підкорення останньої.

Здобуття Україною незалежності, пов'язане із загальним процесом національного державотворення, поставило питання про церковну актокефалію. Варто зазначити, до сьогодні проблема взаємозв'язку державної незалежності і церковної автокефалії залишається не вирішеною та має багато теоретичних, релігієзнавчих, богословських, правових та інших інтерпретацій.

Історичний досвід показує, що у випадку виникнення незалежної держави, Православна Церква, що знаходиться на її території, через деякий час стає незалежною (автокефальною), тобто – помісною. Це говорить про тісну взаємодію устрою церкви і держави та існування нерозривного, зв'язку між державним суверенітетом і церковною незалежністю.

Вплив держави є одним з вирішальних факторів у розвитку адміністративної структури церковної організації. Це зумовлено тим, що Церква виникла в державі – Римській імперії, і продовжила в ній своє існування, поступово сприймаючи моделі адміністративно-територіального розподілу. Відбулась рецепція, яка знайшла своє вираження в церковних правилах. Це підтверджує 6-е правило I Вселенського Собору 9-е правило Антіохійського Собору. Далеко не останню роль в цьому процесі зіграв і етнонаціональний фактор, про який зазначається в 34-му Апостольському правилі. Християнізація Римсько-Візантійської імперії стала тим вирішальним фактором, який визначив подальшу перспективу розвитку церковного устрою.

Залежність розвитку церковної організації від етнонаціональних і адміністративних факторів знайшла своє вираження не тільки в Римсько-Візантійській імперії, але й в усіх державах, де християнство стало національною релігією. Це підкреслює, той нерозривний зв'язок між устроєм церкви і держави який існує в питаннях державної незалежності і церковної автокефалії.

Особливими віхами автокефальних змагань в українській церковній історії можна назвати 1051, 1147, 1791, 1917-1921, 1989, 1991-1992 рр. В цих датах навіки вкарбувалися постаті митрополита Іларію-

на Русича, Климентія Смолятича, Василя Липківського, патріархів Мстислава Скрипника та Філарета Денисенко.

Свого часу за право автокефалії успішно боролись великі князі Київської Русі-України. Ще більшого успіху досяг уряд Директорії УНР, який 1 січня 1919 р. проголосив закон про незалежність Української Церкви та зробив все для її визнання Вселенською патріархією. На жаль це питання так і залишилось невирішеним внаслідок несприятливих обставин в політичному і церковному житті. Коли ведемо мову про 20–30-ті рр. ХХ ст., то, звичайно, варто відзначити тих політичних та духовних лідерів, які зробили вагомий внесок у справу здобуття державної незалежності та розвитку ідеї церковної автокефалії.

Влітку 1918 р. було утворено Українську автокефальну церкву на чолі з митрополитом В. Липківським. Гетьманський уряд, на чолі якого стояв П. Скоропадський, завдяки своїй непохитній волі фактично поклав початок незалежності української церкви. Одним з фундаторів та ідеологів Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ) був прем'єр-міністр Української Народної Республіки В. Чехівський.

За час свого митрополичого служіння В. Липківський доклав надзвичайних зусиль до розбудови української православної церкви та спромігся перетворити її на впливовий фактор життя тогочасного українського суспільства. Він відвідав з особистими візитами понад 400 парафій, де зустрічався з вірними УАПЦ та проповідував. Здійснив численні переклади на українську мову богослужбової та релігійної літератури. Є автором «Історії Української церкви». У віці 73 років був розстріляний за вироком «трійки» НКВД. Точне місце поховання невідоме (на Лук'янівському цвинтарі в Києві встановлено символічний пам'ятний хрест). 1989 р. реабілітований «за відсутністю складу злочину». Духовенством та прихожанами сучасної УАПЦ В. Липківський шанується як святий. Під проводом митрополита В. Липківського церква почала впроваджувати українську мову в богослужіння і відроджувати давні національні традиції в церковному житті. Небувало активну участь у житті своєї церкви брали і парафіяни. Поступово УАПЦ зростала і поширювала свій вплив. Василь Липківський користувався особливою повагою і авторитетом у віруючих – називали «народним митрополитом», він став справжнім духовним вождем українців.

Окремо варто сказати про ставлення УАПЦ до радянської влади. Визначальною виявилась сформована ще у 1917–1918 рр. позиція митрополита В. Липківського про повну аполітичність церкви, про

її відокремлення від держави. Першоієрарх УАПЦ вважав, що незважаючи на те, що у всьому світі у відносинах церкви і держави панує принцип «союзу» («політичність церкви й церковність політики»), цей шлях є згубним для церкви, руйнує її. Таким чином, митрополит наголошував на тому, що УАПЦ має «рішуче відокремитися від держави», бути максимально аполітичною, бути «царством не від світу цього» [15].

Тим не менш, керівництво УАПЦ було змушене постійно шукати шляхів для налагодження нормальних стосунків з представниками влади. Так, у кінці 1924 р. президія Всеукраїнської православної церковної ради звернулась до уряду з декларацією, в якій висловила свою лояльність до радянської влади, із проханням унормування правового стану церкви, про реєстрацію Статуту УАПЦ.

Наприкінці ХХ ст. Україна знову відстоювала своє право бути незалежною державою. Політичні процеси, що розгорнулися в Україні з початку 90-х років зробили наочною можливість інтеграції громадян на релігійно-політичній основі.

Будівництво демократичної держави на руїнах тоталітаризму зустріло цілий ряд труднощів, породжених як давніми нерозв'язаними проблемами, так і новими умовами посттоталітарного існування, що загрожували стабільності суспільства. І тут знову релігійний фактор виявив свою силу і дієвість, привернувши до себе увагу майже всіх політичних сил. Вакуум, що склався після краху комуністичної ідеології, вимагав заповнення його новими ідеологічними розробками, здатними об'єднати суспільство.

Масове звернення народу до Церкви та релігійних цінностей сконцентрувало зусилля української політичної еліти на релігії, в якій вона вбачала засіб мобілізації суспільства для вирішення цих проблем посттоталітарного буття.

Тодішню ситуацію в Україні В. Бондаренко та В. Єленський характеризували в такий спосіб: «формування ... національної еліти, яка відчуває відповідальність за долю свого народу, ідеї месіанства – з одного боку; і недобудованість новоствореної держави, гнітючий стан національної свідомості, численні протиріччя, різке погіршення життєвого рівня, політична нестабільність, дезінтеграція суспільства – з другого. У такій ситуації інтегральна, незалежна від сторонніх впливів, але добре керована національною елітою Церква здається еліті (за умов катастрофічного занепаду старих інтеграторів) – чи не єдиним дієвим консолідуючим чинником» [4].

У 1988 р. в Україні почався релігійно-суспільний рух за відродження УАПЦ, який став реальним фактором, що справляв помітний вплив не лише на релігійно-церковну сферу життя республіки, а й в цілому на перебіг суспільно-політичних подій в Україні. На початку 1989 р. в Києві утворився «Ініціативний комітет відновлення УАПЦ». Його фундаторами стали члени першої незалежної громадської організації – українського культурологічного клубу (УКК), до складу якого ввійшли о. Богдан Михайлечко з Єлгави (Латвія), о. Мирон Сас-Жураківський з Коломиї, Лариса Лохвицька, Анатолій Битченко, Микола Будник, Сергій Набока, колишній політв'язень Євген Сверстюк. Підтримував їх Український народний рух (В'ячеслав Чорновіл).

На формуванні нових державно-церковних відносин позначався тягар старої радянської системи у ставленні до релігії та церкви. Адже на початку 90-х рр. підходи значної кількості політиків та чиновників до цих питань були ще значною мірою радянськими. Так, хоча відповідно до законодавства України церква проголошувалася відокремленою від держави, в перші роки незалежності цей принцип, як і в радянські часи, всіляко порушувався – владні структури продовжували втручатися у внутрішні справи церкви.

Однією із проблем, яку доводилося спільно розв'язувати церкві і державі, була проблема набуття автокефалії. Справді, Українська автокефальна православна церква, пропонуючи національно-культурну концепцію автокефалії, не могла стати базою для створення єдиної національної церкви, оскільки мала вплив, обмежений лише західним регіоном. Поширення її впливу у російськомовних регіонах (на Сході, Південному Сході, Півдні України) було проблематичним.

В умовах відокремлення церкви від держави не могла бути реалізованою й модель проголошення автокефалії православної церкви державним декретом.

Варто відзначити, що на сьогоднішній день існує дві діаметрально протилежні позиції стосовно ролі президента України у вирішенні питання здобуття церквою статусу автокефалії.

1. «Найбільшою мірою здобуттю автокефалії зашкодила поспішність влади. Адміністрація Президента України Л. Кравчука, ігноруючи по суті принцип відокремлення церкви від держави, суттєво політизувавши релігійне середовище, стала на шлях відкритої підтримки Української православної церкви – Київський патріархат. Тим самим, замість вжиття невідкладних заходів щодо розв'язання релігійного конфлікту ще більше поглиблювала його».

2. «Нові можливості для створення єдиної Помісної Церкви в Україні з'явилися після відродження української державності у 1990 р. Якби українська влада на чолі з Л. Кравчуком не зволікала з рішенням цього питання у 1992 р., то можливо на сьогоднішній день проблем в Українському Православ'ї і не було».

25 червня 1992 р., через 50 років після канонічного поставлення єпископів Української Автокефальної Православної Церкви і через три роки після легалізації УАПЦ в Україні, почала діяти нова релігійна організація – Українська Православна Церква Київського Патріархату. Її створення засвідчило волю патріотичної частини духовництва і мирян Української Православної Церкви Московського Патріархату, які з різних причин не зважувалися приєднатися до УАПЦ, до виходу з-під політичного впливу московської адміністрації та до використання будівничого потенціалу Православної Церкви для творення новочасної української держави. Неформальним лідером цього процесу від самих початків став колишній митрополит Київський і всієї України РПЦ Філарет. Серед визначальних рис цієї особистості варто зазначити велику політичну волю, наполегливість і дипломатичний талант. Йому вдалося вміло поєднати роль служителя церкви й політика. Він став не лише визначним церковним діячем, а й помітною політичною фігурою.

Десятирічний період керівництва Україною президента Л. Кучми 1994-2004 рр. певною мірою негативно позначився на церковному житті. Відкрита підтримка владою УПЦ МП та намагання перетворити її на Українську Помісну Православну Церкву без участі інших українських православних церков не принесли позитивних зрушень для виходу з церковної кризи. Владні структури почали докладати зусиль до подолання кризи в релігійно-церковному житті. Були значно скориговані основні напрями державної релігійної політики.

Церкви та релігійні організації по-різному поставилися до такої політики: одні її підтримували (Українська православна церква, протестантські релігійні організації, новітні релігійні течії тощо), інші – засуджували (Українська православна церква – Київський патріархат, Українська автокефальна православна церква, Українська греко-католицька церква та ін.).

Особливо невдоволена діями влади була Українська православна церква – Київський патріархат, яка по суті позбулася державної підтримки на найвищому рівні. Її представники найбільшою мірою звинувачували президента України та владні структури в такій цер-

ковній політиці, яку вони називали не інакше як антиукраїнською чи проросійською.

Якісно новий підхід у вирішенні проблем українського православ'я продемонстрував екс-президент України В. Ющенко. Зініційовані ним зустрічі з єпископатом двох найбільших православних конфесій України – УПЦ МП та УПЦ КП – із закликом розпочати переговорний процес дали можливість побачити президенту та українському суспільству, хто насправді зацікавлений в незалежності України та Української православної церкви.

Висновки. Відповідно до контексту історичного процесу ХХ ст. в Україні функціонування інститутів церкви і держави чергувалися як провідні чинники політичного розвитку. Християнська релігія утверджувалася на українських землях у часи своєрідного цивілізаційного «розлому», вона вивільнила колосальну кількість інтелектуальної й політичної енергії, здійснила духовну трансформацію в суспільстві. Перш за все, інституційний вплив церкви в історії України виразно простежується на внутрішньодержавному рівні. Для національно зорієнтованої політичної влади православні ієрархи були інтелектуальним потенціалом, який продукував теоретичні засади державного будівництва й виступав однією із складових детермінант суспільної динаміки.

Зусиллями церковної еліти серед українців підтримувався принцип соціальної неперервності як між співіснуючими частинами нації, так і між минулими й прийдешніми поколіннями, забезпечуючи життєздатність нації, її досить високу опірність зовнішньокультурним впливам.

Попри вище сказане, варто зазначити, що у процесі вироблення державної політики щодо релігії та церкви, здобуття автокефалії в перші роки незалежності України як влада, так і церкви припустилися значних помилок, що призвело до церковного розколу та посилення міжконфесійного протистояння.

Причин невдач у державній релігійній політиці було чимало:

- надмірна заполітизованість суспільства, влади і церкви, спроби використання релігії як знаряддя політики;
- невдалий вибір пріоритетів у релігійно-церковній сфері, втручання держави та політичних сил у справи церкви, дії влади за принципом симпатій до одних церков і антипатій до інших;
- значний вплив радянської моделі державно-церковних відносин на релігійно-церковне життя в Україні;
- недостатнє використання досвіду та уроків минулого в релігійно-церковній політиці;

– поспішність влади у здобутті автокефалії церкви;
– відсутність реального прогнозу щодо можливих наслідків державної політики в релігійно-церковній сфері та проголошення автокефалії в запропонований спосіб.

І все ж таки, незважаючи на труднощі та упущення, порівняно з радянським періодом відносини церкви і держави в незалежній Україні змінилися докорінно. Держава намагалася будувати свою політику з урахуванням конфесійної ситуації, перебігу подій у релігійно-церковній сфері.

Список використаних джерел:

1. Атаманюк З. М. Погляди В. Липинського на роль релігії і церкви у національному державотворенні / З. М. Атаманюк // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 2. – С. 142–145.
2. Гаман-Голутвина О. Определение основных понятий элитологии / О. Гаман-Голутвина // Полис. – 2000. – № 3. – С. 97–103.
3. Євсєєва Т. М. Роль релігійного чинника в політичному процесі в Україні / Т. М. Євсєєва. – Українській історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 89–104.
4. Єленський В. Релігія, демократизація та суспільний розвиток в Україні / В. Єленський // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. – К.Б.И., 1998. – С. 31–47.
5. Єленський В. Релігія і перебудова / В. Єленський // Людина і світ. – 2000. – № 11–12. – С. 11–21.
6. Єленський В. Релігія. Церква. Молодь / В. Єленський, К. Перебенсюк. – К.: А.Л.Д., 1996. – 160 с.
7. Здіорук С. Поняття національної церкви / С. Здіорук // Релігія і церква в контексті реалій сьогодення. – К., 1995. – С. 27–28.
8. Колодний А. Становлення національних церков як складової національного відродження / А. Колодний, С. Здіорук // Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення: Науковий збірник. – К., 1998. – С. 46.
9. Колота С. В. Роль державної влади в набутті автокефалії Помісними Церквами [Електронний ресурс] / С. В. Колота. – Режим доступу : <http://rivne-cerkva.rv.ua/library/dopovidi/38-derzhava-avtokefalia.htm>
10. Кудояр О. М. Роль релігійного чинника в політичному процесі в Україні [Електронний ресурс] / О. М. Кудояр. – Режим доступу : http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/12/articles/sec4/s4a7.html
11. Липинський В. Політологія : хрестоматія / В. Липинський. – Л. : Світ, 1996. – 477 с.
12. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський // Політологічні читання. – 1994. – № 1–2. – С. 216–266.

13. Нелюбов О. Р. Роль української еліти в процесі державотворення / О. Р. Нелюбов // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2011. – № 3. – С. 210–215.
14. Никитина А. Г. Политизация религии / А. Г. Никитина // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – С. 173–179.
15. Церква і життя. – 1927. – Ч. 1. – С. 4–5.
16. Шведов В. Религия и политика / В. Шведов // Международная жизнь. – 1992. – № 5. – С. 48–59.